

Izdavač:
"AVIUM", I. Raosa 9, Split

Suizdavač:
Republika Hrvatska
Ministarstvo razvitka i obnove

Urednik:
Ivica Kovačević

Recenzenti:
Vlado Puljiz, Ivan Šimunović

Lektor:
Jerko Matošić

Fotografija na naslovnoj strani:
Pero Dragičević

Tisak:
Dalmacijapapir - Split

Naklada:
700 kom.

Izdavanje knjige pomogli su:
Županija Splitsko-Dalmatinska i Grad Split

Copyright © Josip Defilippis, 1997.

Prof.dr.sc. Josip Defilippis

Dalmatinsko selo u promjenama

Dva stoljeća sela i poljoprivrede Dalmacije

Split, 1997. godine

1 Poljoprivreda u gospodarskoj strukturi

Iz Drugog svjetskog rata Dalmacija je izašla kao pretežno agrarna pokrajina. Nešto malo predratne industrije u priobalnim gradovima dobrim je dijelom razrušeno savezničkim bombardiranjima. Oko 80% stanovništva živi u selu / 1948./. Od 953 naselja 922 su naselja manja od 2.000 stanovnika, a u njima živi čak 72,4% ukupnog stanovništva. Gradsko stanovništvo broji tek 134.126 stanovnika /1948./od toga 103.182 u četiri najveća priobalna grada.⁵³

Poljoprivreda je glavna gospodarska grana. Poljoprivredno stanovništvo čini čak 70,8% ukupnog /1948./.

Tabela 43. Aktivno stanovništvo Dalmacije po djelatnostima, 1953. godine /u %/

Poljoprivreda	61,0	Trgovina, ugostiteljstvo	3,8
Šumarstvo	0,2	Zanatstvo	3,5
Industrija	7,4	Osobne usluge	1,1
Građevinarstvo	6,0	Ostalo	13,6
Saobraćaj	3,4		

Izvor. Popis stanovništva 1953. godine.

Osam godina poslije rata industrija angažira tek 7,4% ukupnog aktivnog stanovništva. Poljoprivreda je jedina grana iz koje će se izvlačiti “prvobitna socijalistička akumulacija”neophodna za izgradnju industrije i osnovne infrastrukture.

Jedan od prvih zakona koje je donijela Narodna skupština je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji /23. 08. 1945./. Time se ostvaruje politička parola da “zemlja pripada onima koji je obrađuju”. ”Zakonom o zemljišnom fondu općenarodne imovine i dodjeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama”/27. 05. 1953./, popularno nazvanom Zakon o agrarnom /zemljišnom/maksimumu, konačno je konstituiran i realiziran odnos prema vlasništvu zemljišta i seljaštvu uopće. Zakonom je ograničen agrarni maksimum poljoprivrednika na 10, hektara a nepoljoprivrednika na 3 hektara.

Na oduzetom zemljištu organizirane su onda “ekonomije” poljoprivrednih zajednica ili društvena gospodarstva.

U ovom poglavlju govorimo o poljoprivredi u gospodarskom razvoju Dalmacije. U prvoj dionici se moramo, makar u natuknicama, zadržati na /1.1./ socijalističkom konceptu agrarnog razvoja kao političkoj podlozi na kojoj su se gradili

53) Prema popisu stanovništva 1948. godine Split je imao 53.332 stanovnika, Šibenik 16.123, Zadar13.954 i Dubrovnik 19.773 stanovnika.

uvjeti razvoja i realizirao razvoj poljoprivrede i potom, u drugoj dionici, /1.2/ pokušat ćemo odrediti mjesto poljoprivrede u gospodarskom razvoju Dalmacije.

1.1 Socijalistički agrarni koncept i razvoj sela

Socijalistički agrarni koncept se mijenjao u tijeku svog pedesetogodišnjeg trajanja. Te promjene su nastajale kao posljedica promjene politike prema seljaštvu ili pak zbog objektivno različitog položaja poljoprivrede u gospodarskoj strukturi. Čini nam se da se, za naše potrebe ovdje, čitav taj koncept i njegove promjene mogu sažeti u nekoliko karakterističnih etapa⁵⁴.

(1.) U pokretanju poslijeratnog gospodarstva poljoprivreda je trebala dati materijalne izvore za izvođenje t.zv. prvotne socijalističke akumulacije. Sredstva te akumulacije trebala su poslužiti za ubrzanu industrijalizaciju zemlje. Kako je jedino poljoprivreda imala početne akumulativne fondove, to se je jedino iz nje mogao izvući početni kapital za izgradnju kapitalne industrije i infrastrukturne objekte. Metod izvlačenja te akumulacije sastojao se u neekvivalentnoj razmjeni između poljoprivrede i ostalog gospodarstva.

Praktički, ova se strategija izvodila kroz "obavezni otkup" poljoprivrednih proizvoda od seljaka po znatno nižim cijenama od tržišnih. Seljaci su kroz "radne obaveze" besplatno morali učestvovati u radovima obnove i izgradnje. Industrijska roba, ona koje je bilo, prodavala se po znatno višim cijenama. Niske cijene poljoprivrednih proizvoda dozvoljavale su relativno niske nadnice u industriji, što je omogućilo omasovljenje radništva i, općenito, podnošljiv standard rastućeg urbanog stanovništva. Na jeftinoj i masovnoj radnoj snazi, te jeftinim poljoprivrednim proizvodima počivala je sva ondašnja industrijalizacija zemlje.

Stav prema seljaštvu i obiteljskom gospodarstvu proizlazi iz ideološki negativnog odnosa prema privatnoj svojini općenito. Mali seljački posjed je konzervativan element u društvenoj strukturi, a odnos prema seljaštvu, posebno prema bogatijim seljacima, je politički podozriv. Tri su agrarno političke mjere obilježavale taj odnos prema seljaštvu i privatnom posjedu:

- Prvo je forsirano osnivanje seljačkih radnih zadruga kao oblika "kolektivizacije" po uzoru na kolhoznu politiku u SSSR-u. Kao i kod kolhoza, radna zadruga je prisilan način organizacije integracije seljaka. Svrha je bila "podruštvi zemljište", povećati produktivnost rada i proizvodnju te politički i ekonomski kontrolirati seljaka. Kolektivizacija je izazvala ozbiljne konflikte sa seljaštvom, a nije

54) U ovoj periodizaciji prihvaćamo sličnu koju je iznio Vlado Puljiz u svojoj studiji "Jugoslavensko selo-problemi i perspektive", Međuopćinska konferencije SKH, Osijek, 1989. godine.

dala očekivani porast proizvodnje, te je /kao očita pogreška u agrarnoj politici/ napuštena 1953. godine od kada se radne zadruge masovno rasformiraju.

- Druga je mjera "zemljišni maksimum" koji je određen zakonom o agrarnoj reformi još 1945. godine na 25 do 35 hektara, a 1953. godine smanjen na 10 hektara. Teoretsko-ideološka opravdanost "maksimuma" obrazlagala se mogućnošću /i strahom/ da bi neograničeno povećanje zemljišnog posjeda moglo dovesti do restauracije kapitalizma u selu. Time je drastično ograničena reprodukcija obiteljskog gospodarstva. Kasnije je maksimum potvrđen ustavima iz 1963. i 1974. godine i na taj način je predstavljao jednu konstantu socijalističke agrarne politike do njenog sloma 1991.⁵⁵ To je jedna od najčešće osporavanih mjera koja je izazivala česte i žučne rasprave svih tih pedesetak godina.

- Treća restriktivna mjera je zabrana kupovanja traktora i težih poljoprivrednih strojeva. Modernu mehanizaciju mogao je imati samo zadružni i društveni sektor. Tek polovinom pedesetih godina dozvoljava se seljaku kupovina polovnih strojeva, a 1967. godine se konačno ukida zabrana kupovine modernih poljoprivrednih strojeva.

To je vrijeme obilježeno velikim ekonomskim i političkim pritiskom na seljaka. Rezultat tog pritiska je masovan odlazak seljaka u gradove i napuštanje proizvodnje na gospodarstvu. Umjesto restriktivnog odnosa, sumnjive perspektive i podozrivog pogleda u selu, otvorio se grad s mogućnostima stalnog zaposlenja, sigurnog novčanog dohotka, zdravstvenog i mirovinskog osiguranja, mogućnošću da se dobije stan, razni krediti, plaćeni godišnji odmor, školovanje djece i dr. - svega što u poljoprivredi i selu nema. I pokrenulo se seosko stanovništvo prema gradu. Započeo je eksodus koji će dati svojevrsan pečat svim zbivanjima u selu u posljednjih pedesetak godina. Uporedo s time krenuo je i proces deagrarizacije. Po prvi put seosko stanovništvo Dalmacije stagnira /indeks 1.961/1.953 = 100,0/ a poljoprivredno, nekad izrazito dominantno, pada tek na nešto više od polovine ukupnog stanovništva /56,2%/

(2) Drugo razdoblje se situira od napuštanja kolektivizacije /1953./ do neposredno poslije privredne reforme /1965./ Općenito, to je razdoblje razmahane ekstenzivne industrijalizacije. Koncipira se nova agrarna politika koja, sada za razliku od prethodne, priznaje punu pravnu i ekonomsku nepovredivost obiteljskog gospodarstva. Socijalistički odnosi u agraru trebaju se ostvariti kroz "podruštvljavanje" proizvodnje, što će se postići putem "kooperacije" obiteljskog gospodarstva sa zadrugom ili društvenim gospodarstvom. Zadružni i društveni sektor će kroz poslovne odnose ekonomski sve čvršće vezivati privatno gospodarstvo i na taj

55) Ustavom 1974. ostavljena je mogućnost republikama da na lošijoj kvaliteti zemljišta mogu podići zemljišni maksimum. Tako je u Hrvatskoj dignut maksimum na 20 ha, ali samo na zemljištima iznad 500 metara nad morem i zemljištima izrazito loše kvalitete.

način ga sve više uvlačiti u društvenu reprodukciju. Pitanje vlasnosti zemljišta u tako integriranom privatnom sektoru onda više i nije važno.

Kooperativni odnosi najčešće su se odvijali kroz tri oblika:

- usluge, uobičajene u zadružnom pokretu gdje zadruga za seljaka nabavlja sav potreban reprodukcioni materijal, vrši mu usluge svojom mehanizacijom i otkupljuje njegove proizvode;

- kontrahiranje, koje se sastojalo u tome da poljoprivrednik u tijeku proizvodnje uzima sav potreban repromaterijal kojeg će platiti kroz prodaju proizvoda po unapred dogovorenim cijenama;

- treći oblik, zajednička proizvodnja i rizik te raspodjela dohotka prema uloženom radu i sredstvima, u Dalmaciji je bio vrlo slabo zastupljen.

U odnosu na prethodno razdoblje obiteljsko gospodarstvo proživljava stanoviti oporavak i prosperitet. U uvjetima pravne sigurnosti i ekonomske slobode, oslobođeno kroz deagrarizaciju značajnog dijela suvišne radne snage, u uvjetima postupnog širenja tržišta, podržavano od zadružnog sektora kroz kooperaciju, obiteljsko gospodarstvo se oporavlja i učvršćuje. Članovi domaćinstva se polako, sve više, zapošljavaju i na taj način pritiče u domaćinstvo jedan novi prihod, a zaposleni i njegovo domaćinstvo dobivaju socijalni status "radnika"- "radničke obitelji" sa svim socio-ekonomskim beneficijama koji iz tog proizlaze. Počeo se razvijati jedan novi socio-ekonomski model "mješovitog" domaćinstva-gospodarstva koji će se kasnije proširiti i ustaliti kao dominantan modus življenja u selu.

To je razdoblje odlučne podrške društvenom, a u Dalmaciji, posebno, zadružnom sektoru. Osim poslova kooperacije zadruga se u selu bavi nizom drugih djelatnosti, kao i neekonomskim poslovima/organizacija kulturno-zabavnog i sportskog života i sl. / Na taj način zadruga postaje pokretač i nositelj svekolikog ne samo gospodarskog već i društvenog života sela.

Odlazak iz poljoprivrede i sela se dalje nastavlja nesmanjenim intenzitetom. To je razdoblje kada seosko stanovništvo Dalmacije iz faze stagnacije /1953.-1961./ počinje postupno, brojčano opadati /indeks 1953/1961. = 91,3/ a koncentracija u gradovima burno raste/1971/1961. = 157,8/. Poljoprivredno stanovništvo se i dalje intenzivno osipa /indeks 1971/1961. = 68,6/ a poljoprivredna populacija u selu po prvi put pada ispod jedne polovine ukupnog seoskog stanovništva /1961. = 56,2%, 1971. = 42,3%/.

(3) Treće razdoblje u razvoju agrarnog koncepta smješta se između druge polovine šesdesetih pa do 1980. godine, koju obično uzimamo kao početak ekonomske krize. U ovom razdoblju javlja se novi oblik organiziranja poljoprivrednika "Organizacija udruženog rada za kooperaciju". Ovaj oblik se javlja već 1969. godine, a proizašao je iz nastojanja da se samoupravljanje, kao univerzalni oblik društvenih odnosa, prenese i u poljoprivredu. Te se organizacije /

OOK/ osnivaju u sastavu kombinata, u Dalmaciji češće u zadrugama, a odnosi u njima se zasnivaju na samoupravljanju i načelu dohotka. Umjesto tradicionalne zadružne demokracije uvodi se samoupravljanje. Zadrugom u sve većoj mjeri upravljaju zaposleni. Seljaci više ne odlučuju. Mnoge zadruge vrlo teško prihvaćaju novi oblik organizacije. Kako pak državna i partijska politika prvenstveno podržavaju kombinata to se i mnoge zadruge rasformiraju u posebne pogone, samostalne radnje i poduzeća. To je razdoblje rasformiranja i nazadovanja zadrugarstva.

Kooperacija i udruživanje kooperanata kao oblik integracije seljaka i podruštvljavanja njegove proizvodnje nisu dali očekivane rezultate. Kudikamo značajnije je bilo to što je poslije 1967. godine skinuta zabrana na kupnju traktora i drugih mehaničkih sredstava rada. Od tada je krenula masovna mehanizacija malih obiteljskih gospodarstava. Tržište poljoprivrednih proizvoda se širi. Model malog zemljišnog posjeda i zapošljavanja van gospodarstva uspješno funkcionira i sve se više širi.

Prosperitenih sedamdesetih godina agrarna politika svu svoju pažnju poklanja razvoju kombinata. Oni jugoslavenskom tržištu daju najveći dio proizvodnje i kroz "suradnju" postupno integriraju privatno gospodarstvo. Obiteljsko gospodarstvo i selo nalaze se na marginama društvenog i političkog interesa.

Iako obiteljsko gospodarstvo u ovom razdoblju proživljava fazu prosperiteta, a i selo se vrlo intenzivno izgrađuje/urbanizira/, nastavlja se eksodus iz sela i poljoprivrede. To je razdoblje najvećeg odliva seoskog stanovništva Dalmacije /indeks 1981/1971. = 88,1/. Jedanput pokrenuto, seosko stanovništvo vrši neviden pritisak na grad, što podržava proces ekstenzivnog zapošljavanja. Gradovi se nastavljaju gomilati /indeks 1981/1971. = 133,9/. Udjel poljoprivrednog stanovništva od 42,3% u 1971. pada na svega 12,1% u 1981. godini.

(4) Četvrto razdoblje zahvaća osmi decenij /1980.-1990./. To je razdoblje duboke ekonomske i socijalne krize koja će se početkom devedesetih nastaviti političkom krizom i raspadom socijalizma kao društvenog uređenja i Jugoslavije kao države.

Agrarna politika i dalje preferira i podržava društvena gospodarstva. Integracija obiteljskih gospodarstava kroz organizacije kooperanata ne daje rezultate. Razvoj privatne proizvodnje ide uglavnom mimo "udruživanja". Privatni sektor koristi kooperaciju kada mu je to u interesu, inače, praktički, probija se sam na marginama društvenog interesa. Sva se "kooperacija" praktički svodi na snabdjevanje s repromaterijalom i otkup seljakovih proizvoda uz, eventualno, kreditiranje proizvodnje koja se otplaćuje prodajom proizvoda. Interes za seljake iscrpljuje se u nastojanju da se njegova proizvodnja što jeftinije otkupi i kasnije, po preradi, što bolje proda.

Privrednu krizu osjetilo je i mješovito domaćinstvo u svom nepoljoprivrednom segmentu. Ono se više priklanja gospodarstvu nastojeći povećati proizvodnju kako bi nadoknadio izgubljeno u nepoljoprivredi.

U gradovima nezaposlenost raste i to je, uz sve veću inflaciju, najočiti dokaz rastuće krize. Transfer seoskog stanovništva u gradove sveden je na minimum. Dapače, mnogi se "građani" seoskog porijekla, zbog sve većih ekonomskih teškoća, gubitka radnog mjesta i sl., vraćaju gospodarstvu svojih roditelja. Iz poljoprivrede se nastoji izvući /nadoknaditi/ ono što se na drugoj strani izgubilo. Iako minimalan, pad seoskog stanovništva se nastavlja /indeks 1991/1981. = 97,7/ što uglavnom treba pripisati slabljenju vitalnih sposobnosti ostarjelog seoskog stanovništva. Ukupno poljoprivredno stanovništvo čini tek 5,7% ukupnog seoskog stanovništva ili samo 2,6% ukupnog stanovništva Dalmacije/1991./.

Tri su političko-razvojne konstante odlučujuće utjecale na razvoj poljoprivrede i sela u ovih pedesetak godina:

- prvo, ideološko-političko podozrenje od privatnog vlasništva-seljačkog posjeda i strah da bi njegovo jačanje moglo prouzročiti restauraciju kapitalizma, što je trebalo onemogućiti zemljišnim maksimumom koji se uporno održao svih pedesetak godina,

- drugo, metod podruštvljavanja u raznim je oblicima trebao integrirati privatnog seljaka, njegovu proizvodnju i, konačno, njegovu zemlju u socijalistički društveno-gospodarski sustav, što se nije nikad u potpunosti realiziralo,

- treće, proces industrijalizacije izvukao je iz sela i poljoprivrede prvobitnu socijalističku akumulaciju za svoj razvoj i ogromnu masu stanovništva preselio iz sela i poljoprivrede u grad i industriju.

Poljoprivreda i selo su dali svoj doprinos industrijalizaciji i razvoju gradova. No, i industrijalizacija je izazvala povratni efekt, izvukla iz sela i poljoprivrede ogromnu masu suvišne radne snage. Odljev tog viška radne snage nije, međutim, dao poticaj za odlučnije prestrukturiranje privatne poljoprivrede. Odnosno, ako je namjera za okrupnjavanjem posjeda i postojala, zemljišni maksimum i druge restriktivne mjere su priječile takav razvoj. U takvim uvjetima razvio se i proširio mješoviti model ekonomije obiteljskog gospodarstva koji je kao dominantan obilježio razvoj dalmatinske poljoprivrede i sela svih ovih pedesetak godina.

1.2 Mjesto poljoprivrede u gospodarskoj strukturi Dalmacije

Kazali smo prethodno da je nakon Drugog svjetskog rata i u Dalmaciji poljoprivreda činila glavnu gospodarsku granu. Čak 70,8% stanovništva je poljoprivredno, a 80,1% ukupnog stanovništva živi u seoskim naseljima/1948./.

Tabela 44. Kretanje udjela poljoprivrednog stanovništva /u%/

Godina	Dalmacija	Hrvatska
1948.	70,8	-
1953.	55,4	56,1
1961.	42,0	43,9
1971.	26,8	30,2
1981.	6,6	14,5
1991.	2,6	9,1

Izvor: Popis stanovništva za odgovarajuće godine.

Sudeći prema kretanju udjela poljoprivrednog stanovništva, značenje poljoprivrede je pao izuzetno brzo. U Dalmaciji se taj proces odvijao osjetno brže negoli u Hrvatskoj ukupno. Odljev poljoprivrednog stanovništva se može promatrati s dva aspekta-kao proces odvajanja radne snage /i stanovništva/ od poljoprivrede, što obično nazivamo deagrarizacijom⁵⁶, i kao proces zapošljavanja sve većeg kontingenta nacionalne radne snage u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Deagrarizacija je pouzdan pokazatelj gospodarskog razvoja jednog kraja. Ona pokazuje koliku je masu radne snage privukla "nepoljoprivreda". Sudeći samo po tom pokazatelju, Dalmacija se sa svojih 2,6% poljoprivrednih stanovnika stavlja uz bok najrazvijenijih zemalja svijeta/Velika Britanija 2,0%, SAD 2,3% i sl./ Drugi je problem rasporeda te radne snage unutar nepoljoprivrede i njene ekonomske efikasnosti/o čemu mi ovdje ne raspravljamo/.

Deagrarizacija, međutim, nije najpouzdaniji pokazatelj odvajanja radne snage od poljoprivrede. Naime, ovisno o raznim tipovima poljoprivrede, i u razvijenom svijetu i u nas u poljoprivredi su angažirani i "nepoljoprivredni" radni kapaciteti ili se pak poljoprivrednici bave radom izvan svog gospodarstva⁵⁷ U Dalmaciji je tako 1991. godine angažirano 68.905 stanovnika kao "povremena" radna snaga na gospodarstvu. To znači da na jednog aktivnog poljoprivrednika dolazi čak 3,4 člana "povremeno" angažiranih/ u Hrvatskoj 1,6 /. Odnos radne snage i poljoprivrede kao djelatnosti je vrlo složen. O tome ćemo kasnije iscrpnije. Ovdje samo upozoravamo da taj odnos, koliko god bio indikativan za cjelokupni gospodarski razvoj, ipak ne treba bezrezervno i doslovno prihvatiti. U poljoprivredi je, u stvari,

56) Deagrarizacija je vrlo kompleksan pojam koji označava niz ekonomskih i socio-kulturnih aspekata odvajanja od poljoprivrede. Mi ga ovdje koristimo samo kao proces odvajanja radne snage od poljoprivrede.

57) U zemljama EEZ-a samo 28,7% poljoprivrednika radi puno radno vrijeme na svom gospodarstvu, 16,2% radi na gospodarstvu između 50 i 100% radnog vremena, a čak 55,1% radi manje od polovine svog radnog vremena. L. Agriculture Europeenne, FAO, 1991.

angažiran znatno veći radni kontigent od onog koji u statistici figuriraju kao "poljoprivrednici".

Tabela 45. Struktura nacionalnog dohotka Dalmacije /u%/

Područja	Industrija	Poljoprivreda	Trgovina, ugostiteljstvo	Industrija	Poljoprivreda	Trgovina, ugostiteljstvo
	1961.			1971.		
Otočno	26,7	44,0	12,3	22,2	17,9	28,6
Priobalno	38,8	12,9	13,4	28,4	6,0	31,7
Zagorsko	27,5	44,2	12,6	28,2	28,9	20,9
DALMACIJA	36,4	19,4	13,2	28,1	9,5	30,2
	1981.			1990.		
Otočno	24,7	12,7	36,7	24,2	9,5	39,2
Priobalno	30,1	5,6	31,1	23,9	5,8	39,1
Zagorsko	25,4	23,8	21,7	29,5	22,1	23,6
DALMACIJA	29,2	8,1	30,3	24,5	7,9	37,4

Izvor: SGH za odgovarajuće godine.

Sljedeći pokazatelj po kojemu se obično određuje mjesto poljoprivrede u gospodarskoj strukturi jest njen udjel u formiranju ukupnog nacionalnog dohotka. Pratili smo kretanje tog udjela u posljednjih tridesetak godina. Podatke za karakteristične godine iznosimo u tabelama 41 i 42.

Promjene gospodarske strukture u posljednjih tridesetak godina mogle bi se sažeti u sljedećem:

- industrija je šesdesetih godina činila oko jedne trećine/36,4%/ nacionalnog dohotka i, uz stanovito kolebanje, zadržala se na tom nivou svih tridesetak godina;
- poljoprivreda je već šesdesetih godina pala na jednu petinu /19,4%/ dohotka i nastavila trajno padati na tek 7,9% u 1990.
- trgovina, ugostiteljstvo, turizam krenuli su šesdesetih godina sa skromnih 13,2%, naglo narasli u tom deceniju na jednu trećinu u sedamdesetim, da bi se na tom nivou zadržale do devedesetih godina.

Sažeto, mogli bismo kazati da je tijekom ovih pedesetak godina industrija odmah poslije rata naglo krenula, šesdesetih dosegla trećinu gospodarskih potencijala Dalmacije na čemu se zadržala do konca razdoblja. Značenje poljoprivrede, ako ga ocjenjujemo po njenom udjelu u nacionalnom dohotku, kontinuirano pada, a tercijarni sektor raste.

Interesantne su strukturne promjene po područjima /tabela broj 45/.

Tabela 46. Udjel područja u formiranju nacionalnog dohotka Dalmacije/u%/

Područja	Ukupno	Industrija	Poljoprivreda	Trgovina, ugostiteljstvo	Ukupno	Industrija	Poljoprivreda	Trgovina, ugostiteljstvo
	1961.				1971.			
Otočno	5,7	4,2	12,8	5,3	5,5	4,3	10,4	5,2
Priobalno	79,1	84,3	52,5	80,2	82,3	83,4	52,3	86,4
Zagorsko	15,2	11,5	34,7	14,5	12,2	12,3	37,3	8,4
	1981.				1990.			
Otočno	5,5	4,6	8,6	6,7	6,7	6,6	8,1	7,1
Priobalno	82,8	85,1	57,0	84,9	82,1	79,9	60,7	85,9
Zagorsko	11,7	10,3	34,4	8,4	11,2	13,5	31,2	7,0

Izvori: SGH za odgovarajuće godine.

Na otočnom području poljoprivreda je doživjela najdrastičniji pad, od iznad 40,0% na ispod 10,0%. Uporedo s time, zahvaljujući razvoju turizma, tercijarne djelatnosti rastu na oko 40,0%, dok se industrija trajno zadržava na oko jedne četvrtine nacionalnog dohotka. Proces tercijarizacije gospodarstva na otocima je najjače izražen.

Priobalno područje posjeduje oko 80,0% ukupnih gospodarskih potencijala Dalmacije te ono u najvećoj mjeri doprinosi kako ukupnom gospodarskom razvoju Dalmacije, tako i ukupnim strukturnim promjenama njenog gospodarstva. Iako ovdje poljoprivreda daje najmanji doprinos u ukupnom gospodarstvu /1961.-12,9%, 1990.-5,8%/ovo područje daje preko polovine ukupnog poljoprivrednog dohotka Dalmacije. Dapače taj udjel raste od 52,5% u 1961. na 60,7% u 1990. godini.

I u zagorskom je području poljoprivreda startala s visokim 44,2% ali je ubrzo pala na oko jednu trećinu i oko 20,0% u zadnjem deceniju. U tom području je značenje poljoprivrede u ukupnom gospodarstvu još uvijek, relativno, visoko. Radi se o najnerazvijenijem dijelu Dalmacije gdje je značenje industrije i poljoprivrede u gospodarskoj strukturi još uvijek relativno visok u odnosu na druga dva područja. U čitavom ovom razdoblju poljoprivreda ovog područja daje nešto više od trećine ukupnog poljoprivrednog dohotka Dalmacije.

U makroekonomskoj analizi ovakav se slijed događanja uzima kao klasičan znak pada značenja poljoprivrede u gospodarskoj strukturi. Međutim, postoje i neki drugi aspekti promatranja ovih promjena. Osvrnimo se samo na dva.

Popisom stanovništva 1991. godine u Dalmaciji je registrirano 82.470 domaćinstava koja imaju poljoprivredno gospodarstvo. To znači da skoro jedna trećina /28,4%/ svih domaćinstava Dalmacije imaju gospodarstvo na kojem se

bave poljoprivrednom proizvodnjom. Na tim gospodarstvima radi 20.578 poljoprivrednika i još drugih 68.905 članova njihovog domaćinstva koji rade "povremeno". Znači da se poljoprivrednom proizvodnjom, u većoj ili manjoj mjeri, bavi 89.482 člana domaćinstva ili 20,7% sveukupnog stanovništva Dalmacije. Ove nam brojke, u velikoj mjeri, pokazuju interes i angažiranost domaćinstava i stanovništva Dalmacije za poljoprivrednu proizvodnju. A navedene brojke ne predstavljaju zanemarljive veličine.

Dalje, mi ovdje /kada govorimo o poljoprivrednom dohotku/ govorimo o segmentu proizvodnje koja se odvija na gospodarstvu. Toj proizvodnji, međutim, prethodi proizvodnja, promet i servisiranje velikog broja raznih strojeva za proizvodnju, kao i industrija i promet gnojiva, sredstava za zaštitu biljaka i stoke i drugih rapromaterijala industrijskog porijekla. Poslije gospodarstva, kada proizvod izade iz gospodarstva, nastavlja se lanac prerade, čuvanja i prometa. To je ono što "prethodi" poljoprivrednoj proizvodnji ili se na nju "nastavlja", prema tome najdirektnije je uvjetovano proizvodnjom na gospodarstvu, a što angažira znatnu radnu snagu, materijalna i financijska sredstva. Sve to "prethodno" i "nastavno" nije obuhvaćeno obračunom nacionalnog dohotka u poljoprivredi, a zasigurno čini repektabilan segment ukupnog dohotka.

Nema sumnje da je smanjeno značenje poljoprivredne proizvodnje u gospodarstvu Dalmacije. Međutim, ocjenu tog značenja ne bismo smjeli temeljiti samo na udjelu poljoprivrednog stanovništva ili udjelu u ukupnom dohotku. Relativno mnogo domaćinstava i stanovništva nalazi u poljoprivredi svoj ekonomski interes, a uz poljoprivredu je još, posredno, vezana značajna nepoljoprivredna radna snaga, materijalna i financijska sredstva. Sve to zajedno daje poljoprivredi značajno mjesto u gospodarskoj strukturi Dalmacije.

2 Strukturna obilježja i promjene u poljoprivredi Dalmacije

Stanje i razvoj poljoprivrede obično pobliže opisujemo analizom niza struktura i njihovih promjena u tijeku vremena. Mi ćemo se ovdje posebno zadržati na strukturi korištenja poljoprivrednog zemljišta, vlasničkoj strukturi, posjedovnoj strukturi i socioekonomskoj strukturi obiteljskih gospodarstava.

Neposredno pred Drugi svjetski rat (1939.) Dalmacija je imala 784.385 hektara poljoprivrednih površina, od čega je na pašnjake otpadalo 558.910 hektara, a na obradive površine tek 225.475 hektara ili 28,7%. Na 100 stanovnika tog vremena dolazilo je 34,7 hektara obradivih površina.

Tabela 47. Kretanje poljoprivrednih površina Dalmacije 1939.-1991. godine

Godine	Oranice	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Ukupno obradivo	Pašnjaci	Poljoprivredno
1939.	142.409	31.397	42.303	9.366	225.475	558.910	784.385
1949.	110.103	23.781	34.680	10.155	178.719	585.215	763.934
1961.	129.543	30.329	37.245	9.051	206.168	-	-
1970.	123.200	27.543	32.502	8.271	191.516	554.525	746.041
1980.	118.244	25.100	31.086	8.669	183.099	527.707	710.806
1991.	120.173	24.472	27.653	7.801	180.108	529.077	709.185

Izvori: Statistički godišnjaci za odgovarajuće godine.

Osnovna značajka promjena u prošlih pedesetak godina očituje se u značajnom opadanju obradivih površina. U tom razdoblju obradive površine su izgubile 45.367 hektara ili čak 20,1%. U tom smanjenju relativno su najviše učestvovali vinogradi koji su izgubili 14.650 hektara ili čak 34,6% površina prije Drugog svjetskog rata. Najviše se smanjila površina oranica. Za 22.236 hektara ili 15,6%, te voćnjaci s 6.925 hektara ili 22,1%.

Tabela 48. Struktura obradivih površina Dalmacije 1939.-1991. %/

Godina	Oranice	Voćnjaci	Vinogradi	Livade
1939.	63,1	13,9	18,8	4,2
1949.	61,6	13,3	19,4	5,7
1961.	62,8	14,7	18,1	4,4
1970.	64,3	14,4	17,0	4,3
1980.	64,6	13,6	17,0	4,7
1991.	66,7	13,6	15,3	4,3

Izvor: Statistički godišnjaci za odgovarajuće godine.

Smanjanje površina nije bitnije utjecalo na strukturu korištenja obradivih površina. Jedino je udjel površina vinograda od 18,8% pao na 15,3% na račun oranica kojih je udjel narastao od 63,1% na 66,7%. Inače, struktura obradivih površina Dalmacije uvelike se razlikuje od iste strukture kontinentalnog područja. Ona se ističe visokim udjelom vinograda od 15,3% i voćnjaka od 13,6%, naprama 3,5% za voćnjake i 3,6% za vinograde kao prosjek za čitavu zemlju. Nasuprot ovome površine livada u Dalmaciji čine tek 4,3% obradivih naprama 20,2% za čitavu zemlju. Kretanje obradivih površina u posljednjih trideset godina prikazana su na grafikonima 1 i 2.

Tabela 49. Obradive površine prema sektorima vlasništva 1949. godine

Sektori	Oranice	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Ukupno obradivo
Ukupno	110.103	23.791	34.802	10.163	178.859
Državno	1.086	118	76	809	2.089
Zadružno	3.203	657	1.299	507	5.666
Privatno	105.814	23.016	33.427	8.847	171.104

Izvor: Ukupne i zasijane površine, Statistički ured NRHrvatske, Zagreb, 1949.

Neposredno poslije rata i agrarne reforme 1945. godine na nacionaliziranom zemljištu formiraju se postupno državna poljoprivredna dobra ili pak zadružne ekonomije na kojima se organizira poljoprivredna proizvodnja. Tako već 1949. godine, prema podacima ondašnja statistike, državna gospodarstva u Dalmaciji posjeduju 2.089 hektara ili tek 1,7% ukupnih obradivih površina a zadružni sektor 5.666 hektara ili 3,2% ukupnih. To su uglavnom površine koje su u seljačke radne zadruge unijeli njihovi članovi zadrugari.

Tabela 50. Vlasnička struktura po područjima 1954. godine. /ha/

Područja	Društveno	Zadružno	Okućnice članova SRZ	Privatni	Ukupno
Otočno	6	14	405	13.256	13.681
Priobalno	61	23	563	62.163	62.820
Zagorsko	20	22	352	42.405	42.700
DALMACIJA	97	59	1.320	117.824	119.300

Izvor: Statistički godišnjak NR Hrvatska 1955., Zavod za statistiku, Zagreb.

Desetak godina poslije svršetka rata i prve agrarne reforme u socijalizmu u Dalmaciji nalazimo čak 97 općedruštvenih organizacija koje posjeduju zemlju i bave se poljoprivrednom proizvodnjom. Najviše/61/ ih nalazimo u priobalnom području. To su malena poduzeća organizirana za snabdijevanje lokalnog tržišta ili su pak u sklopu nekih većih radnih organizacija i proizvode za njihove radničke restorane. Poljoprivrednih zadruga sa zemljom ima 59. One proizvode na zemljištu koje je nacionalizirano na njihovom području. Mahom su to male površine i proizvodnje. Još uvijek postoje radne zadruge i njihovi članovi imaju okućnice gdje proizvode za svoje vlastite potrebe. Najveći broj poljoprivrednih proizvođača čini skupina "privatnih"-obiteljskih gospodarstava. Popis 1954. godine bilježi 117.824 obiteljska gospodarstva. Prema tome, i poslije desetak godina od svršetka rata i dvije agrarne reforme /1945. i 1953./ te snažnog pritiska za podruštvljavanje poljoprivrede, državne i zadružne organizacije, doduše dosta brojne, raspolažu s vrlo skromnim zemljišnim površinama.

Šesdesetih godina počinju se osnivati društvena poljoprivredna gospodarstva. U najvećoj mjeri ona se lociraju u kraškim poljima gdje se odmah počinju baviti melioracijom plavljenih površina. Tek na melioriranim površinama organizirala bi se poljoprivredna proizvodnja. Mnoga kraška polja zbog vječitog nedostatka investicionih sredstava i, općenito, neadekvatnog sistema financiranja melioracije tla, nisu nikad do kraja meliorirana, pa su gospodarstva imala trajne probleme s neadekvatno uređenim zemljištem.

Tabela 51. Vlasnička struktura obradivih površina od 1965. do 1990. godine.

Godina	Ukupno obradivo ha	Organizacije udruženog rada ha%	Obiteljska gospodarstva ha%	Društveno neorganizirano ha%
1965.	199.479	8.260 4,1	191.219 95,9	--
1970.	191.516	8.155 4,2	183.142 95,7	219 0,1
1975.	187.127	7.200 3,8	179.410 95,9	517 0,3
1980.	183.099	7.690 4,2	175.181 95,7	228 0,1
1985.	182.677	8.980 4,9	170.299 94,7	733 0,4
1990.	180.766	9.780 5,4	170.299 94,2	687 0,4

Izvor: Statistički godišnjaci za odgovarajuće godine.

U svih tridesetak godina, koliko je agrarna politika podržavala /i forsirala/ "podruštvljavanje" zemljišta i razvoj proizvodnje društvenih gospodarstava, površine tih gospodarstava su se kretale između 7.000 i 9.000 hektara što je činilo tek 4-5% ukupno obradivih površina. Privatni sektor, po površini i po proizvodnji, ostao je za čitavo to vrijeme dominantan u poljoprivredi Dalmacije.

Popis iz 1955. godine registrirao je u Dalmaciji 117.824 "privatna" gospodarstva, od čega su 100.987 ili 85,7% "privatna poljoprivredna gospodarstva", a 16.837 ili 14,3% gospodarstva nepoljoprivrednih domaćinstava. Posjedovna struktura privatnih gospodarstava je bila sljedeća⁵⁸:

- bez zemlje i do 0,05 ha	339	0,51%
- 0,05-2,00 ha	33.445	50,14%
- 2,00-3,00 ha	10.766	16,14%
- 3,00-5,00 ha	10.544	15,81%
- 5,00-8,00 ha	6.067	9,09%
- 8,00-10,00 ha	1.937	2,90%
- 10,00 ha i više	3.703	5,40%

58) Popis 15.01. 1955. nije izvršen u kotarima Hvar, Vis, Dubrovnik, Makarska, Imotski i Sinj te u gradovima Splitu i Dubrovniku. U posjedovnoj strukturi nisu razvrstana 34.194 gospodarstva koja su se nalazila na tom području. Prikazana struktura prema tome ne obuhvaća sva gospodarstva Dalmacije, ali i takova, vjerujemo, može dati vjeran prikaz ondašnjeg stanja.

Iako nepotpuni podaci o posjedovnoj strukturi iz 1955. godine upućuju na izvanrednu usitnjenost gospodarstava. Mala gospodarstva prevladavaju tako da gospodarstva do 2,0 hektara obuhvaćaju preko polovine svih gospodarstava. Sitno gospodarstvo je već tradicionalno obilježje dalmatinske poljoprivrede, a odraz je visoke agrarne napućenosti i pritiska na poljoprivredne površine, odnosno odraz je siromaštva obradivog tla na kršu Dalmacije.

Tabela 52. Posjedovna struktura posljednjih tridesetak godina (1961.-1991.) (%)

Godina	Veličina gospodarstva ha						
	do 0,50	0,51-1,00	1,01-3,00	3,01-5,00	5,01-8,00	8,01-10,00	10,01 i više
1961.	18,5	19,0	35,3	12,7	7,3	2,4	4,8
1971.	28,0	21,1	33,0	8,6	4,4	1,6	3,2
1981.	26,5	23,4	34,4	8,5	3,8	1,1	1,8
1991.	31,1	23,3	33,3	7,2	3,0	1,1	1,8

Izvor: Popisi stanovništva za odgovarajuće godine.

I u zadnjih tridesetak godina posjedovna struktura obiteljskih gospodarstava zadržava obilježja izuzetne usitnjenosti. Iako se vrlo sporo mijenja, ipak može se zapaziti polagan ali trajan porast grupe malih gospodarstava. Tako ona najmanja /do 0,50 ha/ rastu od 18,5% na 31,1%, a ona od 0,51-1,00 hektara od 19,0% na 23,3% a sve na račun smanjenja grupe većih gospodarstava. Prisustvujemo, znači, jednom procesu daljnjeg usitnjavanja obiteljskog gospodarstva Dalmacije i pogoršanju posjedovne strukture.

Tabela 53. Domaćinstva s gospodarstvom prema izvorima prihoda (%)

Godina	Poljoprivredna	Mješovita	Nepoljoprivredna	Bez prihoda
1961.	40,8	52,8	6,3	-
1971.	28,8	30,6	40,6	-
1981.	11,8	9,6	71,7	6,1
1991.	4,6	9,5	83,8	2,0

Izvor: Popisi stanovništva za odgovarajuće godine.

Promjene u socio-ekonomskoj strukturi stanovništva pratile su i promjene u strukturi domaćinstava. Tako se naglo smanjuje broj poljoprivrednih i mješovitih, a povećava udjel nepoljoprivrednih domaćinstava s poljoprivrednim gospodarstvom. Tako devedesetih godina čak četiri petine /83,8%/svih gospodarstava u Dalmaciji drže nepoljoprivredna domaćinstva. Ta domaćinstva posjeduju najveći dio poljoprivrednih površina i proizvode najveći dio ukupne poljoprivredne proizvodnje. Veći dio svih poljoprivrednih fondova je u rukama nepoljoprivrednika.

O svim ovim strukturnim obilježjima i promjenama poljoprivrede Dalmacije bit će još pojedinačno detaljnije govora u nastavku teksta. Ovdje, na početku poglavlja u kojemu iznosimo sva ta obilježja i promjene htjeli smo, makar i sažeto, na jednom mjestu dati prikaz svih tih pojedinačnih elemenata koji čine poljoprivrednu strukturu Dalmacije, tako da čitatelj dobije sliku cjeline.

Mogli bismo kazati da poljoprivrednu strukturu Dalmacije u posljednjih pedesetak godina obilježava:

- osjetljiv i trajan pad obradivih površina, u čemu se posebno ističe, svojim udjelom i značenjem, pad površina vinograda;

- u vlasničkoj strukturi trajno i visoko prevladavaju površine privatnih obiteljskih gospodarstava/ oko 95%/, po čemu se dalmatinska poljoprivreda jasno razlikuje od kontinentalne, posebno one u ravničastom području gdje su prevladavala društvena gospodarstva;

- posjedovnu strukturu obiteljskih gospodarstava obilježavaju male zemljišne površine s tendencijom daljnjeg smanjenja-usitnjavanja posjeda i pogoršavanja posjedovne strukture;

- najveće promjene, iz kojih su kao izvorišta proistekla sve ostale, jesu promjene socio-ekonomskog sastava domaćinstava koja imaju gospodarstvo. Promjene ekonomske strukture stanovništva, pad poljoprivrednog stanovništva, i posljedično vezan, pad poljoprivrednih domaćinstava prouzrokuje prelaz poljoprivrednih gospodarstava u ruke nepoljoprivrednih domaćinstava. Poljoprivreda se kao profesija marginalizira, upravljanje obiteljskim gospodarstvom prelazi u ruke nepoljoprivrednika. Mijenjaju se upravljački ciljevi, a i metode. To je temeljna promjena u poljoprivrednoj strukturi Dalmacije uz koju se vežu sve ostale promjene i procesi. O tim pojedinačnim procesima ćemo detaljnije govoriti u nastavku.

2.1 Zadrugarstvo Dalmacije

2.1.1 Zadrugarstvo Dalmacije od konca rata do osamdesetih godina

Još za vrijeme rata na oslobođenom Kordunu u Topuskom osnovan je 13.09.1944. godine Privremeni odbor za sređivanje zadrugarstva u Hrvatskoj. Odbor se trebao baviti obnovom zadrugarstva i osnivanjem novih zadruga. U Splitu je na istim poslovima djelovao Privremeni odbor za Dalmaciju. Već 1944. godine u Svirčima na oslobođenom Hvaru održava se prvi zadružni tečaj kojemu je prisustvovalo 50-tak zadrugara. Do travnja 1945. godine uz pomoć ovog odbora osnovano je i obnovljeno 120 zadruga.